

Bihari-Horváth László

A BAKONSZEGI PARASZTKÖZÖSSÉG ÁLTAL A XVIII. SZÁZADBAN HASZNOSÍTOTT PUSZTÁK TÖRTÉNETE: A KOVÁCSI- ÉS A BÓCSI-PUSZTA

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete az 1970-es években egy – mind a forrásfeltárás mértékét, mind a forráselemzés módszertani eszköztárát tekintve – rendkívül kiterjedt vállalkozásba fogott, amikor Bihar vármegye XVIII. századi, komplex gazdaság- és társadalomtörténeti feldolgozásához kezdte meg gyűjtőmunkáját. Az elmúlt három évtizedben e gyűjtőmunka eredményeként az Intézet oktatóinak számos, mindenekelőtt paraszttársadalmi rétegeket, vagy a paraszti életmódot folytató mezővárosok társadalmait bemutató, és a paraszti gazdálkodás kérdésköreit tisztázó tanulmánya¹ jelent meg. E tanulmányok egy jelentős hányadának – főképpen a XVIII. század utolsó harmadának történetét ismertetőknél – elsődleges forrását képezték a Magyar Országos Levéltár *Urbaria et Conscriptioes* állagában lévő úrbérrendezés kori és a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár úrbéri irategyüttese, melyeknek egy tekintélyes része a 2000-es évek eleje óta már nem csupán a levéltárakban kutató szaktudományi képviselők, de a széles olvasóközönség számára is hozzáférhető *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyéjében* című, ugyancsak az Intézet kiadásában megjelent forráskiadványsorozatban.² A sorozat adatgazdag kötetei, a megjelenésük óta eltelt rövid idő ellenére, egyre gyakrabban adaptált forrásai a helytörténeti (lokális és kistáji, regionális) kutatásoknak³ is, melyek amellet, hogy eredményeik felmutatásával szélesítik a kisebb közösségek történeti tudatát, határozottan ki is terjesztik a források belső tartalmának, hasznosíthatóságának körét. A kezdetben partikulárisnak ítélt adatok, közlések sokszor éppen egy-egy lokalitás értelmezési keretén tesznek szert olyan jelentőségre, amely visszahat az általánosabb képet megrajzolni hivatott történészek témaválasztására. Ez a jelenség szolgáltatott alapot ahhoz, hogy a vármegye (a bihari történeti parasztságkutatás által, általános összefüggéseiben már kellően megvilágított) XVIII. századi gaz-

¹ Jelen tanulmány elsődleges forrásirodalmát a kutatótanárok számos munkája közül a következők képezik: Bársony 1984: 6–139., Uő. 1985: 7–53., Papp 1979: 111–122., Uő. 1998.

² Bársony – Papp – Takács 2001. (vö. a további kötetekkel: *II. – A Szalontai járás és a Váradai járás*. Debrecen, 2003., illetve: *III. – A Belényesi járás*. Debrecen, 2004.)

³ Vö. az Ujváry Zoltán szerkesztette *Konyár falukönyve* tanulmányaival (Debrecen, 2002.), vagy a Radics Kálmán szerkesztette *Nagyrabé* kötetével (In: *Száz magyar falu könyvesháza* sorozat. Budapest, 2007.) etc.

daságtörténete egyik kutatási részterületének, a *pusztahasznosítás* problematikájának vizsgálatát elmélyítsem.

A helytörténeti monográfiák történeti fejezeteiben ugyanis rendre feltűnnek, de kellő súlyt eddig csak elvéve kaptak azok a határhasználati jelenségek (így a pusztahasznosítás), illetve a megélhetési keretek kiszélesítése érdekében, vagy robot-kötelezettség alapján közösségek, esetleg csak egyes egyének által végzett munkák, melyek – ahogy erre a szaktudományos teoretika már az 1980-as években felhívta a figyelmet⁴ – egyértelműen jelzik, hogy *a paraszti gazdálkodás (és általában a gazdasági tevékenység⁵) már a XVIII. században túlnőtt egy-egy település határain.*

Így volt ez a vármegye Sárréti járásában is, sőt különösen jellemezte azt, hiszen (főként a járás nyugati, délnyugati részében, a tulajdonképpeni Sárréteken) a század egész folyamán meglehetősen kiterjedt, összefüggő területeket veszélyeztetett a víz, uralt el a mocsár, sokszor élethetetlenül összeszűkítve ezzel a települések művelhető határterületeit. Északon a lassú folyású, több ágra szakadó *Kálló*⁶, délen pedig a *Berettyó* és a *Sebes-Körös* rendszeres áradásai okoztak jelentős károkat, előirányozva a kárvallott lokalitások megélhetési, gazdasági térbeli korlátainak áttörését.

A járás természeti viszonyai az előző századokban nem tették lehetővé nagyobb népességtörmörölések létrejöttét, sőt a török hódoltság alatt a településhálózat – még ha nem is akkora mértékben, mint azt *Mezősi Károly* az 1692. évi kamarai összeírás adatsorait közlő művében állította⁷ – számottevően megritkult. Bár a kamarai összeírás torzuló adataiból Mezősi a vármegye népességének (egy 1552-es népességszámához viszonyítva) 95,6%-os hódoltság kori pusztulását olvasta ki, az 1970-es években megkezdett forráskritikai elemzéseknek⁸ köszönhetően mostanra biztosra vehető, hogy a népességszám csökkenése ettől jóval kisebb volt, nem haladta meg az 57,9–65%-os⁹, így is jelentős arányt. Míg Mezősi 371 megyei településről¹⁰ hitte, hogy teljesen elnéptelenedett 1692-re, addig az összeírás egyik forráskritikai elemzése már

⁴ Bársony 1985: 40.

⁵ Például a sószállítás fuvarozási lehetősége, vagy az árufelvevő piacokon történő termény-értékesítés etc.

⁶ A *Kálló* tulajdonképpen a Berettyó Esztárnál kiszakadó ága, amely a Hajdú és Szabolcs megyékből lehúzóódó erek, az úgynevezett *nyíri folyások* vizeit gyűjtötte össze. A *Kálló* Konyáron, Tépén, Derecskén, Földesen és Sápon keresztül kanyarogott és a biharnagybajomi határban tért vissza a Berettyó Nagy-Sárréjtébe.

⁷ Vö. Mezősi 1943.

⁸ Vö. Kováts 1972., Dávid 1982. 117–126., Bársony 1985.

⁹ Dávid Zoltán 120 000-re, Bársony István 100 000-re (az 1552-es adat 42,1, illetve 35%-ára) becsülte a vármegye 1690-es évek eleji népességszámát.

¹⁰ Ebből a 371 településből ugyan az 1692-es összeírás csak 21-et számol a Sárréti járás területére, Mezősi ezt kibővítve már összesen 82 olyan puszta sorol fel, melyek „a török hódoltságot közvetlenül megelőző időben, s részben még a XVII. században is élő magyar települések voltak”. (Mezősi 1943: 143–148.)

rávilágított arra is, hogy a kamarai összeíró a lokalitások neve mellett gyakorta használt „deserta” kifejezéssel sok település esetében nem feltétlenül az elpusztult, lakatlan helyet – ahogy azt Mezösi interpretálta –, hanem az adófizetésre képtelen, például elmenekült (de nem feltétlenül a harcokban odaveszett), állatállományától megfosztott, élelmiszer-tartalékait elvesztett, egyszerűen az elszegényedett lakosságot jelölte.¹¹ Az elpusztult települések számának újabb meghatározását adta *Bársony István*, aki azoknak a településeknek a török időkben történt elnéptelenedését tartotta közvetetten bizonyítottnak, melyekről – mint lakott helységekről – az 1692 után keletkezett különböző források már egyáltalán nem adnak hírt.¹² Számításai szerint az 1690-es évek elején a vármegyében összesen 133 ilyen pusztatelepülés feküdt, melyek közül 26 esett a Sárreți járásra (1. ábra).¹³

A járás elnéptelenedett települései *fokozatosan olvadtak valamely szomszédos, a török időket lakónépességgel átvészelt (esetleg újratelepült) község határába*. Az összeolvadás folyamatának kezdőpontját a legtöbb esetben azért problematikus meghatározni, mert kevés az olyan település, melynek pusztulását konkrét katonai eseményhez lehetne kötni.¹⁴ Adatok híján sokszor ugyancsak nehéz megállapítani, hogy a XVIII. században már *pusztaként használt* határok korábbi (a hódoltság kora előtti) művelői, azaz az eredeti lakónépesség túlélte-e, és ha igen, akkor egyrészt hova menekülve élte túl a XVI–XVII. század háborúit, melyek után másrészt miért nem tért vissza eredeti lakóhelyére. A hódoltság korát megelőzően és az azt követően keletkezett, az adózó népesség személynév-soros összeírásait is tartalmazó különböző források összevetése minden bizonnyal eredményre vezetné az e kérdések megválaszolását célul kitűző

¹¹ Dávid 1982: 119. – A deserták „otthon nem talált lakosságát” az adóösszeírás magától értetődően nem vehette számba, de ha számba is vehette volna, az összeírás célja szempontjából az adózás képtelen közösségek felmérése akkor az sem lett volna releváns.

¹² Bársony 1984: 11.

¹³ A Sárreți járás török időkben végleg elpusztult települései: Andaháza (Berettyóújfalutól északnyugatra), Besenyő (Berekbőszörmény közelében), Bosold (Darvastól délkeletre), Bökény (Komádi környékén), Csif (Darvastól északra), Ész (Komáditól északra), Fejértó (Konyártól keletre), Hát (Komáditól nyugatra), Iráz (Komáditól délnyugatra), Kasza (Pocsajtól nyugatra), Kérsziget (Komádi szomszédságában), Kórógy (Bakonszegtől délkeletre), Kót (Komáditól délnyugatra), *Kovácsi* (Bakonszegtől északra), Körmösd (Mezősástól délkeletre), Nyésta (Komáditól északra), Ős (Komáditól északnyugatra), Petlend (Magyarhomorogtól délkeletre), Séptely (Biharkeresztes és Bojt között), Szöcskőd (Csökmőtől keletre), Kis- és Nagy-Tóti (Komáditól délkeletre), Tölgykerék (Körösszegapáti és Körösszakál között), Újlak (Berettyóújfalutól délre), Kis- és Nagy-Zomlin (Ártándtól északkeletre). Itt jegyzem meg, hogy magam a jelen tanulmányban ismertetett *Bolcs* települést is a törökkorban elpusztult és újra nem települt falvak fenti csoportjához sorolom.

¹⁴ A Sárreți járás ez irányú vizsgálatok az elnéptelenedés datálásához az 1692. évi összeírásnak (a *deserta* megjelöléshez általában társuló) időhatározói sem adnak támpontot, mert (a valóban a török időkben, végleg) elpusztult települések közül az összeírásban szereplő 5 település (Újlak, Kórógy, Fejértó, Andaháza és Kovács) esetében, azok neve mellett legfeljebb a „tempore immemorabili” (=ismeretlen idő óta) kifejezés található.

geneológiai és migrációs kutatásokat, melyek nagy valószínűséggel rajzolhatnának hi- teles képet a lokális közösségek török időkben kialakított túlélési stratégiáiról.

A magam, 2009-ben megkezdett kutatása során azonban nem is elsősorban erre, azaz a XVI–XVII. századi pusztulás – kontextuálisan kétségtelenül jelentős – társada- lomtörténeti, mint inkább a XVIII. század végi pusztahasznosítás gazdaságtörténeti vo- natkozásaira kerestem adatokat.¹⁵ Ehhez mindenekelőtt az Országos Levéltár *Urbaria et Conscriptiones* fondja szolgált elsődleges forrásul. A kamarai, magánföldesúri és egyházi birtokokról, azok jobbágynépességről készített urbáriumok, úrbéri összeírá- sok, birtok- és vagyonbecslései időben meglehetősen kiterjedt, a XVI. század közepé- től a XVIII. század végéig húzódó időszak adatai ugyanakkor lehetővé tették, hogy a gazdaságtörténeti fókuszú *pusztatörténetek* viszonylagosan teljes vertikumát, azaz a pusztulás előtti településtörténeteket (főképpen birtoklástörténeteket) csakúgy, mint a pusztulás történeteit, és mindenekelőtt a pusztahasznosítást megvilágítsam. Ezen adat- sorok kiegészítéseként használtam fel a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár feudális kori iratanyagából *Bihar Vármegye Nemesi Közgyűlésének* (érintőlegesen, az elsősorban a pusztahasznosító paraszti közösségek bérlői kötelezettségeit és jogait dokumentáló) *jegyzőkönyveit*, főként pedig a vármegye *községi irategyűjtéseit*. A pusztákon folyta- tott gazdálkodás feltételeiről, a pusztai határhasználat mikéntjéről alapvető adatokat a Mária Terézia rendelete nyomán megkezdett országos úrbérrendezés anyagához szo- rosan kapcsolódó *investigatiók, paraszti vallomások*¹⁶ biztosították kutatásomhoz. A puszták és művelés alá vont határrészeik lokalizálását az *első katonai felmérés* térkép- szelvényeinek és egyéb *kézírtos térképek* adaptálásával végeztem el.

A Sárreti járáson belüli, tulajdonképpen vizsgálati területemet azok a *puszták* al- kották, melyeket (legalább) a XVIII. század utolsó harmadától (konkrétan az országos úrbérrendezés során, 1769 és 1771 között felvételezett paraszti vallomások időmetsze- tétől) a 19. század közepéig *paraszti közösségek* hasznosították. Kutatásom így nem terjedt ki egyrészt a korszakban a járás területén található összes (ezen belül pedig szintén nem terjedt ki az összes, a török idők alatt elnéptelenedett) egykori települési pusztahatárnak, másrészt a nem *községi bérletek* formájában használt pusztáknak a hasznosítási formáira.¹⁷ Ennek okát az adja, hogy vizsgálatom térbeli kiszélesítése he-

¹⁵ Elő kutatásaim és kutatómunkám eddigi eredményeit két tanulmányban közöltem: Bihari-Horváth 2008: 5–33., Uő. 2011: 69–80.

¹⁶ A forrásanyagot közli: Bársony–Papp–Takács i. m.

¹⁷ Az úrbérrendezés során felvételezett paraszti vallomásokban a puszták gyakorta, mint a földesúr számára teljesített *robot helyszíne* jelenik meg. A járásból például *Bárándon, Nagyrábén és (Sárre-) Udvarin* vallották, hogy a *kisrábéli pusztán* évente takartak az uraság számára (20-tól 40-ig terjedő) „közönséges boglya szénát”. (Bársony–Papp–Takács i. m. 211., 253., 276.)

lyett az időbeni elmélyítésre, a pusztásodás–pusztahasznosítás–összeolvadás jelensége folyamatjellegének megragadására, gazdaságtörténeti értelmezésére törekedtem. Vizsgálati területemet tehát jelenleg¹⁸ azok a puszták képezik, melyeket bizonyosan valamely paraszti közösség hasznosított. Az úrbérrendezés kori investigatiók kilenc ilyen parasztközösséget jelöltek meg: a (*nyír*)*acsádit*, a *bakonszegit*, a *borsit*, a *furtait*, a *magyarhomorogit*, a *komádit*, a *konyárit*, a *körösszegapáit* és a (*mező*)*sasit*.¹⁹ Ezek közül jelen tanulmányomban a Berettyó-melléki *Bakonszeg* parasztközösségének pusztahasznosítását mutatom be, részletesebben ismertetve a bakonszegiek által használt *Kovácsi- és Bócsi-puszták*²⁰ történetére vonatkozó kutatási eredményeimet (2. ábra). Mielőtt azonban vizsgálat alá vonnám ezen pusztákat, szükségesnek tartom a pusztai határhasználat jelenségének általánosabb értelmezését adni.

A pusztahasznosítás

A török kiűzését követően, a XVIII. század folyamán a pusztahasznosításnak számtalan – sokszor a középkori gyakorlatra épülő – változata alakult ki. Tanulmányomban a paraszti közösség általi pusztahasznosítás alatt *az úrbéres jogállású csoportok prédiumon*,²¹ azaz *pusztabirtokon folytatott gazdálkodását* értem. Ennek jogi keretét

¹⁸ Kutatásom még nem zárult le, a forrásfeltárás jelenleg is folyik, lehetővé téve a vizsgálati terület folyamatos bővítését.

¹⁹ E kilenc településen túl további öt lakosai vallották, hogy saját határuk szűkösége miatt (az egész közösség, vagy csak egyes tagjai) kénytelenek más települések határait is használni. A (*bihar*-) *dancsházaiaknak* például kevés legelőmezők miatt, jóllehet csak telente, de *másutt* kellett legeltetniük marháikat. A dologidő múltával a dancsházaiakhoz hasonlóan a *szentpéterszegiek* és a *váncsodiak* is *más határra* csapták heverő marhájukat. A *kabaiak*, mivel többnyire háts határuk szűkön termelt és nem is volt annyi szántóföldjük, hogy a maguk határára elétek volna, a *közben lévő szomszéd határokon* kényszerültek szántani. *Sáránról* csak a tehetősebb gazdák szántottak más határon saját szántóföldjeik homokos volta miatt. Ezen öt település paraszti közösségeinek (saját lokalitásuk térbeli korlátain túlmutató) határhasználati gyakorlatát kutatásomban azért nem érintettem, mert a vallomásokban használt helymegjelölések meglehetősen általánosak ahhoz, semhogy biztosan pusztahasznosítást lehessen mögöttük feltételezni. További kutatásaimnak azonban célja lesz az általánosan megjelölt, saját határon túli közösségi gazdálkodás felderítése és magyarázata is.

²⁰ A Kovácsi-pusztá (egykor Kovácsi település bel- és külterülete) jelenleg Bakonszeg községhez tartozik, annak északi határárt alkotja, míg a Bócsi-pusztá (egykor Bolcs település külterülete) jelenleg legnagyobb részét Berettyóújfalú város berettyószentmártoni határának északnyugati határrészét képezi, illetve egy kisebb része ma ugyancsak Bakonszeg birtoka (feltételezhetően erre a részre esik Bolcs elpusztult belterülete is).

²¹ A középkori európai latin nyelvben a prédium általában a szabad tulajdont, a földesúrnak a saját eszközeivel fenntartott mezőgazdasági üzemét jelentette. A XI–XIII. századi magyar okleveles forrásokban a prédiumentelepülés (magában foglalva a hozzá tartozó határ, művelhető földterület egy részét, vagy gyakrabban egészét) eredetileg ugyancsak a *földesúrnak, rendszerint rabszolga állapotú (servus), vagy eredetű népesség munkaerejére épülő, önálló mezőgazdasági üzemeként* tűnt fel és szerepelt a 14. század végéig, a *prédiumos gazdálkodás* megszűnéséig. Ekkor egyes prédiumentelepülések faluvá (*villává, possessióvá*) fejlődtek, mások – miután a földesúri házi gazdálkodás már nem igényelt munkaerőt – *elnéptelenedtek, pusztává váltak, sőt eredeti gazdasági funkciójuk helyett megnevezésük is (a XV. század második felétől már általánosan) a pusztá fogalmának kifejezője lett.* (Vö. Szabó 1963.)

a feudális földtulajdon *közösségi árendálása* képezi. E kereten belül azonban a bérlet eredete, időtartama és feltételei szerint ugyancsak számtalan változat különíthető el. Magát az *árendát* a birtokos kérhette pénzben, terményben (ebben az esetben maga a bérlet tulajdonképpen részesművelésnek tekinthető), vagy robottal, sőt több járadék-fajtával egyszerre téríteni.²² A bérlet tárgya megoszlott művelési áganként is aszerint, hogy éppen a szántónak (egy második vagy harmadik nyomásnak), a rétnak, vagy a legelőnek, esetleg több, vagy minden művelési területtípusnak volt híján az adott paraszti közösség. Időtartamát tekintve a bérlet érvényes lehetett bizonyos munkaidényekre (például a rétek letakarításának idejére), több esztendőre, vagy akár határozatlan időre is. A folyamatosan, hagyományossá alakult feltételek mellett bérelt puszták, vagy puszta-határ-részek területei, bár nem viselték magukon az úrbériség jegyeit, lényegében a parasztbirtok szerves részét alkották. A pusztabérletek egy jelentős része annyira összekapcsolódott az árendáló népességgel, hogy az 1848 előtt megkötött örökvltsági egyességek értelmében utóbb át is mentek az adott népesség tulajdonába.

Bérföldekre a paraszti közösségeknek a legtöbb esetben *saját határuk szűkössége* miatt volt szüksége.²³ Egy-egy puszta azért is kerülhetett a parasztközösségek kezére, mert távol esett az uradalmi központtól, házi gazdálkodásban nem volt hasznosítható. A majorsági gazdálkodás lehetőségei a mezőgazdasági dekonjunktúra következtében általában is meglehetősen beszűkültek a XVIII. század utolsó harmadában, így a birtokosok a saját művelés helyett – egészen a napóleoni háborúk alatti gabonakonjunktúra időszakáig – a puszták bérbeadását preferálták.

Mivel a pusztákat az úrbéres közösségek – paraszti földmagántulajdon nem lévén – nem birtokolhatták, nem alakulhattak a nemesi közbirtokossághoz hasonló paraszti birtokos közösségek sem. Azonban a közös földhasználat (a korszakban elsősorban a legeltetés) megszervezéséhez, a pusztabérlet fenntartásához az úrbéreseknek mindenképpen szükségük lehetett *szervezeti keretekre*. Ezen keretekről, a „*paraszti közbérletéről*” a történeti-néprajz tudománya még kevés adatot gyűjtött össze, noha azok bizonyosan újabb felismeréseket tennének lehetővé nemcsak a XVIII. századi paraszti hasznosítású területekre (a pusztákra), de a gazdálkodás módjára vonatkozólag is.²⁴

²² Varga 1967: 102.

²³ Előfordulhatott az is, hogy az egészében árjárta, kedvezőtlen természeti környezetű községeket az uraság egy szomszédos prédiúra telepítette át, ahol a lakosság új osztásban úrbéri földeket kapott, de előző, immár pusztahatárának használható részeit is tovább művelhette.

²⁴ Feltételezhető például, hogy a közösségi pusztabérlet a jobbágyfelszabadítást követően kialakuló paraszti közösségi gazdasági társulások (például a legelőtársulások) egyfajta előképének tekinthető. Ezt a hipotézist jövőbeni kutatásaimmal kívánom igazolni.

Tanulmányomban igyekszem értelmezni a puszták határhasználatát, azonban a pusztai gazdálkodásnak – kellően adatgazdag források híján – nem a komplex, csak egy összetett képét ismertethetem. A puszták kialakulásának és használatba vételének könnyebb megértéséhez mindenképp indokoltnak tartom ismertetni a XVIII. századi pusztahatárok törökkorban elpusztult településeinek történetét.

Kovácsi a XIII–XVII. században

A XIX. század folyamán ármentesített Nagy-Sárrét területének elmocsarasodása a XI–XII. században indult meg, jelentősebb kiterjedésének első időszaka pedig 1360 és 1460 közé esett.²⁵ Az ezt a száz évet megelőző korszakban, azaz a magyarság falurendszerének kialakulása és megszilárdulása idején, illetve a honfoglalás korában az adott térség településeinek jóval több állattartásra és földművelésre alkalmas határ-része volt, mint a XIV. század közepén. A mai Bakonszeg jelenlegi határa is számos paraszti közösséget tartott el: *Kovácsi* mellett itt feküdt *Aka*²⁶, *Kórógy* és *Szentadorján* települése. Ezek közül minden bizonnyal elsőként, a régészeti kutatások szerint már a X. században Kovácsi települt meg. 1897-ben egy *pusztakovácsi* tanyán (Nadányi-tanya lelőhelyen) a nagyváradi Bihar Megyei Múzeum régésze, Cséplő Péter egy XI. század elejéig használt *honfoglaló magyar temetőt* talált.²⁷ A feltárást Sőregi János, a debreceni Déri Múzeum régész igazgatója is folytatta az 1930-as években.²⁸ Leleteik egy, a Géza fejedelemségének korában már megült, legalább három generáció által lakott helyet feltételeztek Bakonszegnek a Kovácsi határrészére eső lelőhely környékén. A régészeti feltárások tehát lehetővé tették egyrészt magának az archivális forrásokból ismert településnek az azonosítását, másrészt és ebből adódóan a település X. századi megtelepedésének felismerését.

Kovácsi valószínűleg a királyi (vagy hercegi)²⁹ birtokszervezetbe tartozott és az alávetettek foglalkozás szerinti (azaz a kovácmesterséget gyakorlók) egybeszervezésével és letelepítésével jött létre. Magának a településnek (a XIII. század elején már biztosan álló temploma körül kiépült) belsőségét a 20. század első felének régészeti kutatásai nem találták meg. A település helyének meghatározására csak az 1970-es

²⁵ Papp 1960: 78–81.

²⁶ Ennek külső határában települt meg a XIV. században már biztosan lakott Bakonszeg (vö. Módy 1990: 9–10.)

²⁷ Cséplő 1897: 432–441., Uő. 1899: 360–364.

²⁸ Sőregi 1938: 24–26.

²⁹ A királyi, vagy hercegi birtoklást támaszthatja alá Udvari (ma Sárrétudvari) Kovácsihoz való viszonylagos közelsége is (vö. Módy 1990: 16.).

években került sor, amikor Mesterházy Károly az ekkor éppen termelészövetkezeti hasznosítás alatt álló Mirágy-tanyán (Bakonszeg-Mirágy Árpád-kori lelőhelyen³⁰) egy téglakeretes sírra bukkant.³¹ A feltárása során jelentőségét még fel nem ismert sírhelyről utóbb Módy György bizonyította be, hogy az tulajdonképpen az egykori Kovácsi temploma mellett feküdt, a felszínre került tégladarabok pedig valójában az egyház alapjaiból kerülhettek ki.³² Módy igazolta, hogy a Mirágy helynév a XV. században még egy patakot (Myrogh fluuius), az Ó-Berettyó egyik jobb parti kis mellékfolyóját (illetve az attól nem messze fekvő halmot) jelölte. A patak mentén (a Mirágy mellékén) elterülő szántók, mezők, rétek, kaszálók, halászhelyek és nádasok egykor Kovácsi határrészeit alkották. A századokon át megőrzött helynév (majd a bizonyító erejű régészeti feltárás) lehetővé tette az elpusztult Kovácsi település lokalizálását.

Feltételezhető, hogy Kovácsi a királyi birtokok kötelékéből már a tatárjárás előtt adományként a *Barsa nemzetség* kezére került. A mai Bakonszeg határában kialakult középkori települések közül Kovácsi lehetett a legnépesebb (már a tatárjárást megelőzően is száz fő körüli lakónépességgel rendelkező) település.³³ *Paraszi közösségének gazdálkodásában a XII–XIII. században még jelentősebb lehetett az állattartás, a halászat és a nádalás, mint a földművelés.* A XIII. század végén a váradi püspökség tizedjegyzékében (40 kepés gabonadézmájával) a közepes jövedelmet hozó falvak között szerepelt.³⁴ Birtokosa ekkor a Barsa nemzetségbeli *Apa comes*³⁵ volt. Apát 1321-ben legidősebb fia, *Miklós*, majd annak (feltehetően 1323-ban bekövetkezett) halála után Apa fiatalabb fiai, *Wgud és János* követték Kovácsi birtoklásában. Az 1330-as évek közepén készített pápai tizedjegyzék szerint Kovácsi papjai rendre négy garast fizettek a pápának éves dézsmajövedelmükből.³⁶ Györffy György számításai szerint a tizedjegyzékben szereplő minden egy garas négy jobbágytelek meglétét feltételezi az adott településen.³⁷ Györffy kutatása (öt főre becslve a korszakban átlagosan egy telekre jutó adózó népességet) lehetővé teszi Kovácsi népességszámának óvatos meghatározását és bár (a Magyar Királyság XIV. századi népességére általánosan vonatkozó) eredményeit utóbb – a Károly Róbert-i kapuadó kora jobbágytelkeinek az egy-egy

³⁰ Mesterházy topográfiailag nem jelölte meg pontosan a lelőhelyet, így a település jelen lokalizációja sem haladhat tovább a Mirágy-tanya környéke nagyobb területi egységének meghatározásától.

³¹ Mesterházy 1975a: 102. és Uő. 1975b: 253.

³² Módy 1990: 16.

³³ Módy 1990: 19.

³⁴ Jakubovich 1926: 223., 298.

³⁵ Apa szerezte meg a *Honpázmány nembeli Paznan fia Derstől* annak *Bolcs* falura eső birtokrészt.

³⁶ Vö. *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Series I. Tom I–IV. Budapest, 1885–1891. I/1. 72., 79., 86.

³⁷ Vö. Györffy 1963. 587–589.

jobbágy családdal való azonosíthatatlanságra hivatkozva – átírta a kritikai történetírás³⁸, mégis csupán 10%-ot adva a Györffy számításából következő eredményhez nagy valószínűséggel hitelesen jelölhető meg *Kovácsinak a XIV. század első felére eső népességszáma: 90-100 lélek.*

A XIV. század közepén Kovácsit Apa fiainak (a gyermektelen) Jánosnak, majd testvérének, Wgudnak a halála után, utóbbinak két fia, *László és Miklós* örökölte. Ugyanekkor az Apa leszármazottak mellett Apa testvérének, Apajnak a dédunokája, *Nadányi Miklós* is rendelkezett egy kovácsi birtokrész fölött. A *Nadányiak* Kovácsiban meghatározó (fokozatosan az egész településre kiterjedő) birtoklása tulajdonképpen ekkor, a XIV. század közepén kezdődött és a század végére már ki is teljesedett (Nadányi Miklós előbb Wgud fia László elzálogosított birtokrészét váltotta magához, majd a László fiának – 1364 körüli – halálával magvaszakadt Apa-ág összes birtokrésze a tulajdonába került).³⁹ A XV. század közepén több szomszédos, a Nadányiak közé beházasodó birtokos család (1447-ben a *Váncsodi* és a *Tordai* család) jelentette be igényét „a Nadányiak által elfoglalva tartott” Kovácsi egyes birtokrészeire (minden bizonnyal a ki nem szolgáltatott leánynegyedekre). A század utolsó harmadában pedig már bizonyosan érvényre is jutatták igényüket, mert 1479 áprilisában (amikor a Nadányiak birtokosztályt tettek⁴⁰) már *Tordai* András mester fia Benedek, *Kismarjai* Lukács fia Lukács (a század végére pedig a Kismarjaiakkal leányágon rokon *Ártándi* család) is birtokosa volt a településnek.

A Kismarjaiak birtoklása azonban nem volt zavartalan. Már a birtokosztály-tétel évének augusztusában egy ellenük (konkrétan Kovácsi birtokrészük ellen) folytatott hatalmaskodásról számolt be oklevelében Báthori István országbíró,⁴¹ kérve a váradi káptalant, hogy az ügyet vizsgálja ki, majd idéztesse annak érintettjeit a király elé. Az országbíróhoz beérkezett panasz szerint 1479 júliusában *Mezőgyáni Mihályné* nevében (annak testvére és vagyongyámja) *Dóczi Imre* szentdamjáni, andaházi, kengyeli és érpályi jobbágyokkal Kovácsihoz tartozó, a Mirágy folyó mellékére, pontosabban a Szentdamján–Torda közút és a Mirágy-halom közé eső szántókat, mezőket, réteket, kaszálókat, halászhelyeket és nádasokat foglaltatott el. Dóczi még Kovácsi négy közútját (a Szentdamján–Torda, Andaháza–Kovácsi, Sáp–Kovácsi és Szentdamján–Dancsháza utakat) is megszállva tartotta. Az elfoglalt területnek (és egyben Kovácsi

³⁸ Vö. Kovács 1972: 77–88.

³⁹ Módy 1990: 23.

⁴⁰ Módy 1990: 26.

⁴¹ 1479: Dl. 26640. (idézi Módy 1990: 26.)

művelés alatt álló határa egy jelentősebb részének) kiterjedését segítenek meghatározni az oklevél helynévmegjelölései. Az oklevélben szereplő helynevek (nagy valószínűségű) azonosítására a XVIII–XIX. századi kéziratos térképek, katonai felmérések kínálnak lehetőséget (4. ábra).

Dóczi (közvetetten Mezőgyániné) hatalmaskodásának jogalapját az okleveles források nem jelölték meg és bár az ügy kimeneteléről, a perben született ítéletről sincsen konkrét adat, mégis feltételezhető, hogy végül elmarasztaló ítélet született, mert 1479 szeptemberében a váradi káptalan is – testimoniumaira hivatkozva – igazolta az országbírónak jelentett jogtalanságot és a király személyes jelenléte elé idézte annak elkövetőit.

A XVI. században Kovácsi a Nadányiak *körösladányi uradalmának* részét képezte. 1505-ben a rákosi országgyűlésen békési követként részt vevő Nadányi László a település birtokosa. 1514-ben és 1517-ben Nadányi Mihályt, 1532-ben pedig Nadányi Istvánt, Gyárfást és egy harmadik testvérüket írták össze a település földesuraiként. Az 1552. évi dikális összeírás (21 jobbágyportával és feltételezhetően 200-nál is nagyobb számú lakónépességgel⁴²) ugyancsak Nadányi Istvánt találta a település birtokában. Az ország három részre szakadásakor Nadányi Gyárfás és Gergely mint Szapolyai János özvegye, Izabella királyné hívei szerepelnek a forrásokban.⁴³ A század közepére nemcsak Kovácsi, de az egész Tiszántúl a török hódítás előterébe került, amikor a Fráter György meggyilkolását követő nagy török hadjárat során az Oszmán Birodalom elfoglalta a Temes-vidéket és (a kutatásom szempontjából fontosabb, vizsgálati területemre nagyobb hatást gyakoroló) a Tisza vonalát védő Szolnok várát.

1555-ben Kovácsi már hús porta után adózott a töröknek⁴⁴ és bár nem a ténylegesen (közigazgatásilag) megszervezett hódoltság települési tagjaként, de a kettős adóztatás övezetébe tartozva, még a hódoltsági falvak szolgáltatásaitól is súlyosabban terhelve egyúttal ki volt téve a mindkét hatalom részéről indított sarcoltató portyáknak és a szervezett hadjárásoknak. A település 1566-ban, majd 1572–73-ban is szerepelt a török defterekben.⁴⁵ Utóbbiban (a szolnoki szandzsákhhoz tartozó debreceni náhie defterében) 17 házzal és egyháza említése nélkül, melyből talán temploma 1550-es, 1560-as évekbeli elpusztulására lehet következtetni.⁴⁶ A települést 1599-ben, 1600-ban és 1604–1605-ben is hódolt faluként írták össze, birtokosai továbbra is a Nadányiak

⁴² Vö. Kovács 1972: 77–88.

⁴³ Karácsonyi 1900: 130.

⁴⁴ Lukonich 1918. 73–75.

⁴⁵ Velics–Kammerer 1886: 124.

⁴⁶ Módy 1990: 32.

voltak. 1604-ben már csak három porta adófizetőit vehette számba az összeíró,⁴⁷ ami a XVI. század utolsó harmadában történt jelentős népesésgfogyást feltételez.

A folyamatos sarcoltatás terhét, a vidék jobbágyságának a XVII. század közepére végképp elmélyült nyomorúságát jól mutatja egy 1665-ben kiállított oltalomlevél, melyet Wesselényi Ferenc nádor adott ki Nadányi János birtokos, valamint Kovácsi és Torda települések jobbágnépe kérésére. Ebben az oltalomkérés indokaként szerepel, hogy a paraszti közösségek „... az sok alá s feljáró, imitt amott lapangó lézengő marha hajtó tolvaj katonák és csavargók zaklatásai s quártélyozási miatt nagy szegénységre és csaknem végső pusztulásra jutottak...”. A nádor megparancsolta, hogy a két faluba senki ne merészeljen beszállásolni, sarcolni, jószágokat elhajtani.⁴⁸

A vizsgálati területen a XVII. század második felében egyre erőteljesebben már a királyi országrész is törekedett befolyását érvényesíteni, mivel Várad eleste után az erdélyi fejedelemség gyengesége erre módot adott. Korláth Zsigmondot, a felvidéki Korláthelmec és Nagyszlatina birtokosát 1668-ban ítélték el, mert az ónodi vár katonáinak azt a parancsot adta, hogy hajtsák el a Bihar megyei Kovácsin Nadányi János jobbágyainak a nyáját.⁴⁹ Nem csoda, hogy a vidék jobbágnépe az 1640–1650-es években, ha tehetett, elmenekült biztonságosabb helyre. Bár konkrétan a kovácsiak meneküléséről nem szólnak a források, mégis valószínűsíthető, hogy ahogyan a környék, például Zsáka, Rábé, Szentkozma és Bolcs jobbágyai még a viszonylag távoli Debrecenbe is elköltöztek védelmet keresve, úgy a kovácsiak is folyamatosan migráltak biztonságosabb területek felé. A XVII. század középső harmadában a térséget érintő hadmozgások jelentős pusztításának emlékét évszázadokon át őrizték a Kovácsitól nem messze, a Szentmárton és Bolcs határán 1658-ban lezajlott csata egyik mártírjának, a II. Rákóczi György szolgálatában álló *Kádár vitéznek* a történetéből született népköltészeti alkotások.⁵⁰

Kovácsi elnéptelenedése és pusztájának XVIII. századi hasznosítása

Az 1692. évi kamarai összeírás már desertaként, elnéptelenedett településként vette számba Kovácsit, melynek ekkor Nadányi János és a Nadányiakkal leányágon rokon több más nemes, így *Ghillányi György* és *Bonis János* volt birtokosa. Kovácsi puszt-

⁴⁷ Lukonich 1918: 345.

⁴⁸ Osváth 1875: 110–111.

⁴⁹ Módy 1990: 34.

⁵⁰ Vö. Ujváry 1990: 523–535.

tulásának pontos dátuma nem ismert. Egyháztörténeti adatok szerint még 1684-ben is tengődött néhány család Kovácsin, mert (a bakonszegiekkel közös) papjuk, *Szaniszlai János* szolgálatát ekkor még meg tudták fizetni.⁵¹ A település első (de csak időleges és minden bizonnyal nem is a teljes lakónépességet érintő) elnéptelenedésére tehát valamikor 1684 és 1692 között (talán a szomszédos Zsáka pusztulásával szinkron, 1688-ban) kerülhetett sor. Ez azonban nem tartott sokáig, mert 1695-ben a Nadányiak jobbágysai már újra elfoglalták a korábban elhagyott portákat.

A település birtoklásában is változás állt be a századfordulón: 1701-ben az udvari kamara megsemmisítette, majd II. Rákóczi Ferenc újból megerősítette Nadányi János birtokjogát. Kovácsi talán már a birtoklás igazolásának zavaros időszakában, de a közvetlenül a szabadságharc kitörése utáni években biztosan ismét (és immár végleg) elnéptelenedett. 1703. július 26-án ugyanis a bihari kurucokat a császáriak és két *rác ezred* katonái Pocsajnál megverték, majd felégették Diószegyet és végigdúlták a Berettyó menti és a sárréti falvakat. Kovácsi jobbágnépe is e rácok elől menekült el.⁵² Falujuk elpusztult, többé újra sem telepedett.⁵³

Kovácsi 1720-ban már, mint Bakonszeghez tartozó *puszta* tűnik fel a forrásokban, ahogyan a *Furtai-* és *Bócsi-puszta* is. A bakonszegi jobbágysok ekkor mindhárom pusztán 120 köblöt vetettek.⁵⁴ Pusztakovácsi további hasznosításának körülményeiről beszámol az úrbérrendezés korában készített összeírások egyike, az a kilenc kérdőpontra adott paraszti vallomás, melyet 1770 novemberében Bakonszegen felvételeztek: „*Nem lévén Bakonszegnek elegendő határa, minekutánna eleink ezen helységet megülték, míg Nadányi uraknak a hozzánk közelebb, sőt a kertünk alatt lévő Kovácsi neveze-tű pusztájukon, ménesek és gulyájuk nem volt, többnyire mind eleink, mind közelebb, mi is Kovácsi pusztán éltünk. Azután pedig Nadányi familia nagyobb részént említett pusztát maga számára megtartván, mintegy negyven esztendőktől fogva némelyek Kovácsiban maradtak, mások ismét a méltóságos Rhédey familia engedelméből bócsi pusztának (melyet a Berettyó vize kétfelé hajt) a vizen innen lévő részét szántották és vetették.*”⁵⁵ Az idézett forrásból tehát kiderül, hogy a Kovácsi-puszta paraszti közösség általi hasznosításának meglehetősen rövid időszaka a század elejére (megközelítőleg

⁵¹ Barcsa 1906: 181.

⁵² Módy 1990: 37. (Vö. Osváth 1875: 111.)

⁵³ Itt szükséges megjegyezni, hogy a XVII–XVIII. századi háborús eseményekkel, dúlásokkal szemben (vagy azok mellett) a település pusztulásának okát a XIX. század végi regionális ismeretterjesztő irodalom a *Berettyó áradásával* is összefüggésbe hozta, de a történettudomány – adatok híján – ezt az elméletet nem igazolhatta. (Vö. K. Nagy 1888: 53–54.)

⁵⁴ Módy 1990: 37.

⁵⁵ Bársony –Papp–Takács i. m. 209.

az 1703 és 1730 közötti néhány dekádra) tehető. 1730 után a pusztá (nagyobbik részének) birtokosa már allodiális gazdálkodást folytatott területén. A forrás nem eléggé egyértelmű a század eleji hasznosítás jellegére vonatkozóan; ahogyan elképzelhető, hogy az 1760-as évekhez hasonlóan már a századelőn is a legeltető állattartás volt túlsúlyban a művelési ágak közül, úgy lehetséges, hogy a bakonszegiek inkább a szántóművelés kiterjesztésére törekedtek a területen.⁵⁶ A vallomástevők nem részletezték azt sem, hogy miként éltek a Kovácsi pusztán, ami újabb kérdéseket vet fel: A vallomástevők 1770-ben Bakonszegen élő közössége (részben, vagy egészben) kontinuus-e Kovácsi egykori lakónépességével? Kovácsi-pusztá területén belül pontosan hol (az 1700-as évek elején elhagyott – esetleg el is pusztult – települési belterületen, vagy egy újonnan megült szálláson) éltek az 1730-as években a vallomástevők, illetve felmenőik? E kérdések megválaszolására további kutatások lefolytatása szükséges.

Bolcs XI–XVI. századi története

Az írott forrásokból nyolc Árpád-kori falut ismerünk Berettyóújfalu szentmártoni határrészén (a város mai közigazgatási területének nagyjából a Berettyótól délre eső részén). Ezen a határon a tatárjárás előtt kétségtelül *Bolcs* volt a legnagyobb határú, legjelentősebb lakónépességgel rendelkező település. Helyét a Furtára vezető út mindkét oldalára (sőt a Berettyótól északra fekvő művelhető területekre is⁵⁷) kiterjedő XVIII–XIX. századi nevükön *Kis- és Nagy-bócsi puszták* területén, nagy valószínűséggel valahol a Berettyó partján kell keresni.⁵⁸ Szentmárton bizonyosan Bolcs határában alakult ki (Bolcstól északkeletre), azonban a későbbi évszázadokban vezető szerepre tett szert települési környezetében és az összes környező települést magába olvasztotta. Elképzelhető, hogy a Berettyó egykor Bolcs és Szentmárton között folyt. Erről egy 14. század eleji oklevél tanúskodik, amely szerint Bolch possessionak a Berettyó túlsó partján lévő részén állt a Mindszentek tiszteletére szentelt templom.⁵⁹ Bolcs belterületét tehát minden kétséget kizáróan eddig nem lokalizálhatjuk, további régészeti kutatások, vagy eddig ismeretlen okleveles források adatai szükségesek egy valóban pontos helymeghatározáshoz.

⁵⁶ Az 1770-ben, legelőhasznosításra tett vallomást még inkább megerősíti az 1780-as évek elején készített első katonai felmérés, amelyen a Kovácsi-pusztát egyértelműen összefüggő legelőterületként ábrázolták.

⁵⁷ A Berettyótól északra elterülő, de még a Bócsi-pusztához tartozó területet *Hidköznek* nevezik.

⁵⁸ Más feltételezés szerint Bolcs belterülete talán a XIX. századi térképeken *Telek* névvel jelölt határrészen lehetett, a furta út nyugati oldalán, azonban ezt a feltételezést egy másik térképes adat gyengíti. Eszerint 1830-ban a *Bócsi Telek* a mai Berettyószentmárton belterületén feküdt.

⁵⁹ Györffy 1966: 604.

Bolcs, illetve *Bolcshida* nevét először 1274-ben, egy birtokcsere alkalmával jegyezték le (ugyanis az ekkor már minden bizonnyal hosszú ideje a *Hontpázmányok* kezén lévő *Bolcshida földet* a Hontpázmány nemzetségbeli *Lampert fia Miklós* elcserélte az ugyan ebből a nemből származó rokona, *Paznan fia Ders* egyik bihari falujának fele részével).⁶⁰ Bolcs, bár kétségtelenül a mai Berettyóújfalu határában a legkorábban megtelepedett falvak közé tartozik, a határában utóbb kialakult települések első írásos említéseitől csak közel hatvan évvel később szólnak róla a források. Határában több kisebb község alakult ki az Árpád-kor folyamán: ilyen volt maga Szentmárton. A legtovább megmaradt falu Szentdienes lehetett, amitől nyugatra, Bakonszeggel átellenben, a Berettyó déli oldalán települt Kórógy.

A környék úthálózatát ugyancsak nagy vonalakban lehet rekonstruálni és csak a XII–XIII. század fordulóján már létező utak meghatározásáig terjeszthetjük ki a vizsgálatot. Ekkora már a teljes településhálózat kialakult. A legfontosabb mindenképpen az az észak–dél irányú út volt, amely Debrecen, majd Derecske felől húzódott a Berettyóig, majd Újfalun (és talán *Bolcshida* átkelőjén) áthaladva délnyugatnak fordult, Szeghalom irányába. A Berettyó mentén kelet–nyugati irányban is kellett lennie egy másik útnak, amely Bihar mezőváros felől Kékesen és Bojton keresztül jött Bolcsig, nyugat felé pedig Bakonszegnél keresztezte a Berettyót és haladt tovább északra.

Bolcsot a XI. században adományozhatta a király a Hontpázmányoknak, ezt megelőzően e település is várőldekhez tartozhatott. A Hontpázmányok birtoklása egészen a XIII. század végéig volt zavartalan Bolcson. A századvégi egyik forrásban szereplő (Barsa nembeli) *Apa comes* – aki nem lehet azonos a Barsa nemzetség ún. Nadányi ága Karácsonyi János által közölt nemzedékrendjén feltüntetett és 1230 körül élt Apa nevű össel⁶¹, hanem annak hasonló nevű fia lehetett – azonban birtokrészt szerzett a Hontpázmány nemzetségbeli *Paznan fia Ders* Bolcs falujának önállósult részében. A váradi püspöki tizedjegyzékben is ezért tüntették fel külön elnevezéssel *Bolch Ders* és *Bolch Apa* dézsmáját.

A XIII. század első feléből több adat nem is áll rendelkezésre, ahogyan a tatárjárás utáni évtizedek eseményeiről sem szólnak a források, ami mutatja a tatárdúlás roppant pusztítását is. A Berettyó-vidék ugyanis a támadás közvetlen útvonalába esett. A falvak egyszerű házai csakúgy, mint a templomok áldozatul estek a pusztításnak. Ekkor vált rommá a (még nem is sokkal korábban felépített) herpályi monostor, de a bolcsi nemzetségi monostor is a dúlás alatt pusztulhatott el. A népesség lassú újratelepődését

⁶⁰ 1274: DL. 38126. (idézi: Györffy 1966: 605.)

⁶¹ Karácsonyi 1900: 205., 211.

bizonyítja Bolcshida 1274. évi említése, amikor is nem „villá”-nak, nem is az ekkor már elterjedőben lévő „possessió”-nak írták, hanem „terrá”-nak. Ez ugyan ebben a korban még jelenthetett falut is, de inkább csak földbirtokot, népesség nélküli, vagy éppen betelepülőben lévő területet.⁶² Bolcs benépesülése, újjáépülése az 1280-as években is folytatódott és az 1290-es évek püspöki tizedjegyzékében már, mint egyházas falu szerepelt.

A XIII–XIV. század fordulóján Bolcs–Bolcshida birtoklása miatt már pert is kezdeményeztek a Hontpázmányok leszármazottai, de Apa fia Miklós is részt vett benne, mint bolcsi Ders leányának férje s ottani részbirtokos. A két peres fél két Hontpázmány nembeli család volt: Paznan fia Ders és feltehetőleg unokatestvérei, *Mikó comes* fiai és testvére, *Csépán* fiai.⁶³ *Paznan-i* (Panaszi) *Gergely fia István* azt állította, mint felperes, hogy Bolcshidának az a része, melyet Szentmártonnak hívnak külön áll Bolcshidától, s így az ő örökségéhez tartozik. A pert előbb párviadallal akarták eldönteni, de azt megelőzve a felek egyességre léptek. E szerint István két választott, szomszéd nemes, két homo regius és a váradi káptalan küldötteinek jelenlétében a bolcshidai Szent Márton egyházban esküt tett, hogy Szentmárton az ő örökségét képezi, Bolcshidától határokkal van elkülönítve.⁶⁴ A per folytatásában Mikó és társai tudomásul vették azt is, hogy már korábban a Barsa nembeliek is jogot nyertek Bolcshida fele részének birtoklására (sőt a *Panasziak* is kénytelenek voltak felerészt átengedni a Berettyótól északra eső, frissen nyert birtokrészük felét). A hosszadalmas per után, mely a Hontpázmány nemzetségből leszármazott két család között folyt (és melybe Apa fia, a Hontpázmány nembeli Derzs egyik lányát, Erzsébetet nőül vevő *Miklós* is belekeveredett) végül 1323-ban született egyezés. Eszerint Bolcsnak egy része Szentmártonnal együtt Miklósé maradt és *Kétbolcs* néven (a Szent Márton és a Mindenszentek tiszteletére szentelt templomokkal) örökösei is birtokukban tartották.⁶⁵ Ez ideig, tehát egészen a XIV. század elejéig tart Bolcs roppant határának egysége, ekkor kezdik a rokon családok azt egymás között birtokrészekre darabolni.

Az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék – ahogy Kovácsi esetében – Bolcsnál is lehetőséget ad népességszáma közelítőleges megbecslésére. Módy György számításai

⁶² Módy 1981: 87.

⁶³ Ez utóbbiak közül a bihari birtokáról Királynak nevezett *Zovárd* egyik fia, *János* (a Zovárdffy család alapítója) 1388-ban azok miatt a birtokok miatt pereskedett, melyeket nagyapja, Bolcshidai Ders után örökölt, ezeket János vallomása szerint a szomszédok foglalták el (köztük Kovácsit Nadányi László), feltehetően a tényleges helyzet azonban fordított volt, a Zovárdffyak hatalmaskodtak, hogy birtokaikat kiterjeszthessék. (Vö. Módy 1990: 23.)

⁶⁴ 1321: Dl. 38141. (idézi Módy 1981: 90.)

⁶⁵ Módy 1981: 90–91.

szerint (Bolcs papjának 1332-ben adott 8, 1333-ban adott 4, 1335–1336-ban adott 4-4 és az 1337-ben adott 5 garasa alapján) a település ekkor 110 lelkes lehetett.

A Borsa és Hontpázmány nembeliekkel rokon családok folyton ismétlődő örökösödési osztozkodásai tovább bonyolították Bolcs birtoklását a XV. században is: 1435-ben Derzsbolcsa birtokában az *Újhelyi* családot találjuk, nem sokkal később pedig, 1447-ban a *Tordaiak* a *Váncsodi* családdal egyetértésben jelentették be igényüket a (Barsa nemzetségbeli) Nadányiak által „elfoglalva tartott” bihari falvakra, illetve pusztabirtokokra. A követelt birtokok közül Bolcs–Bolcsbida birtokra is vonatkozó pallosjogot 1452-ben nyertek Hunyadi Jánostól.⁶⁶ Bolcs tehát a XV. században is számos további birtokrésze aprózódott. Bolcsot a század közepén keltezett okleveles források mondták (továbbra is) az *Újhelyiek* és a *Zoárdfiak* birtokának is. Utóbbi család 1455-ben bolcsbida és *Sárosbolcs* pusztai részeit zálogba adta az *Ákos* nembeli *Pályiaknak*. A zálogba adás dokumentuma felhívja figyelmünket arra, hogy Bolcs egyik települési része, *Sárosbolcs* (esetleg valamilyen telepe, később megült határrésze) már ekkor elnéptelenedett.

1470-ben a váradí káptalan előtt léptek egyességre a Tordai és a Pályi család tagjai, megegyezve a Bolcsbida szedett vámok, a Berettyón Bolcs és Bakonszeg közé eső révek és a Berettyón lévő malmok ügyeiben. Az egyezés értelmében fenntartották azokat a vámokat, melyeket Tordai András szokott szedni Bolcsban, a Pályiak pedig Szentmártonban, azoktól az utasoktól, akik bármiféle áruval és holmival Bihar mezőváros és Szilágy falu felé mentek és visszatértek Kékes felől, Bolcs falun át. Elhatározták ugyanakkor, hogy a Várad felé utazók szabadon mehessenek és térhessenek vissza, valamint azok is Szentmárton felé, akik a bócsi vásárokon vettek részt.⁶⁷ A megegyezés azt is jelzi, hogy Bolcs (és Szentmárton) birtokosai a XV. század közepén – legalábbis térségi – gazdasági központként határozzák meg a települést. A XV. század utolsó harmadában igen erőteljes lehetett Bolcs fejlődése, mert Mátyás király 1481 nyarán engedélyezte, hogy szabad vásárt is tarthassanak a bolcsiak, minden évben, Szent Mihály arkangyal és Gergely pápa ünnepén. Ezzel Bolcs, ahol korábban csak hetivásárok tartására volt engedély, most országos vásárhely is lett.

A XV. század végéről ismét durva hatalmaskodások miatt (azok megőrzött periratai által) van adatunk a településről. Tordai András több rendbeli panaszt tett Ulászló királynál, mivel Panasz Pázmán András és fiai a Tordaiak bolcsi birtokait, annak jószágait több rendben háborították. 1493-ban (Szent Bertalan apostol ünnepe körül) a

⁶⁶ Módy 1990: 25.

⁶⁷ 1455: Dl. 30469. (idézi Módy 1981: 91.)

Pázmánok a bolcsi legelőn lévő nyáját saját, szomajomi birtokukra hajtották el. Tor-dai András elpanaszolta azt is, hogy egyik bolcsi jobbágyát több évvel azelőtt úgy megverték, hogy majd meghalt. Harmadik esetben egy ökröt és lovakat hajtottak el a Pázmánok szentmártoni jobbágyai, majd „egy forintért elitták azokat” és amikor a bolcsiak vissza merték követelni a jószágokat, elfogták őket és bilincsben is tartották, amíg negyven aranyforint váltságdíjat ki nem fizetett érték településük birtokosa.⁶⁸ Az ügy kimenetelére vonatkozó adat ugyan nem maradt fenn, annyi azonban bizonyos, hogy a település (hamarosan megtorpanó) gazdasági fejlődésének, népességnövekedésének (lakosság száma ekkor csaknem elérte a 400-at) gátat biztosan nem az ilyen hatalmaskodások vetettek.

Bolcs elnéptelenedése és a Bócsi-puszta XVIII. századi hasznosítása

Bolcs lassú elnéptelenedése – ahogyan Kovácsié is – folyamatos volt a török időkben. A vidék jobbágysága az 1540–1650-es években, ha tehette, biztonságosabb helyre menekült. Évtizedeken keresztül még Debrecenbe is beköltöztek bolcsi jobbágyok.⁶⁹ Bolcs pusztulásának pontosítása források híján még várat magára, csak feltételezhető, hogy a végleges elnéptelenedés valamikor a XVII. század középső harmadában történhetett. O'sváth Pál első között örökítette meg, hogy a kórógyi puszta Beretytyószentmárton felé eső részén (az egykori Bolcs legnyugatibb határrészén) van egy mesterségesen emelt földsánc között egy halom, melyet a nép száján *Kádár-halomnak* neveznek. Zoltai Lajos 1920. szeptember közepén megásatta a Kádár-dombot. Őskori leletek mellett, amik bizonyítják, hogy a halom nem a török hódoltság korában lett emelve, valóban megtalált több csontvázat. Egyet azon a cölöppel megjelölt helyen, ahol a néphagyomány szerint Kádár vitézt eltemették. Semmi mellékletet, koporsó-, vagy ruhamaradványt nem talált, a koponyán két oldalt szabálytalan alakú lyuk volt, ami ütéstől vagy lövéstől származhatott. Zoltai hajlott arra, hogy a Szalárdi János siralmas magyar krónikájában és Bartha Boldizsár debreceni főbíró krónikájában is megírt Szentmárton és Bolcs határán 1658. szeptember 21–23. között megvívott csatában elesett *Kádár István vitéz* sírját lelte meg.⁷⁰

Az elpusztult Bolcs területének hasznosításáról a Mária Terézia féle úrbérrendezés során felvételezett investigatiók közül az egyik legrészletesebben számol be a már

⁶⁸ 1493: Dl. 32514. (idézi: Módy 1981: 93.)

⁶⁹ Zoltai 1902: 30–31.

⁷⁰ Módy 1990: 35.

idézett bakonszegi vallomás. A bakonszegiek, miután a Kovácsi pusztát – a földesúr saját kezelésbe vétele okán – el kellett hagyniuk, a *Bócsi-pusztá* műveléséhez kezdtek: „... mások [akik nem maradtak Kovácsin] ismét a méltóságos Rhédey familia engedelméből bócsi pusztának (melyet a Berettyó vize kétfelé hajt) a vizen innen lévő részét szántották és vetették. Ezen bócsi pusztát pedig ekképpen használták, hogy három kis fordulóban lévén, a pusztának túl a Berettyón való része, amely is most kérdésben forog, ember emlékezetitől valamennyit akart és valahol tetszett az uraságnak majorság földet maga számára kiszakítani, azt megtartotta minden fordulóban és ami az uraság majorföldjétől megmaradt, azt uraság engedelméből – többnyire pestistől fogva – uraság tisztjei előtt felosztották. Amellett az illetén uraság major földjétől megmaradt földeket az uraság engedelméből berettyóújfalusiak, váncsodiak, bojtjak s egyéb helységbeliek is kilencedre szántották és vetették. Ezen kilencednek megadásán kívül – amint az említett más földesuraság keze alatt lévő lakosok, úgy mi is – semmi fizetést, vagy adózást nem tettünk, hanem az uraság számára kiszakasztott majorföldet szántottuk, és azt fel is takartuk. Ugyanezen túl a Berettyón lévő három kis fordulóhoz tartozandó Berta, Kis Dajtér, Nagy Dajtér, Dinnyés, Bálint-ülés, Fekete-sziget, Nagy-sziget és Rühes-hát nevezetű és a Berettyónak helységünk felől való végén bizonyos vizesek által megkülönböztetett szigetekcskéket is, hasonlóul csupán kilencednek megadásával bírtuk és használtuk. Ezen bócsi pusztának több, innet a Berettyón levő részét, amint eleinktől hallottuk félvén a lakosok attól, hogy Bócsot megülik, és így elrekesztenek azon pusztának haszonvételétől, mint a Bakonszeghez tartozó földet, úgy fogták fel és amint eleink, úgy azok után mi is: két dézsmára, úgy mint kilencedre és tizedre bírjuk, holott nem bakonszegi, hanem helységünkötől különös fennálló határokkal (mely két határ között fekszik Kovácsi is) megkülönböztetett bócsi pusztához tartozó föld volt, melyet is amint bírtunk: az urbariális conscriptióban, aszerint feladunk. Amíg azért ezen pusztának mind túl, mind a Berettyón innét való részét a feljebb megírt móddal az Uraság engedelméből bírtuk: a legjobb gazda elvethetett 36 pozsonyi mérőt. Minekutána pedig a múlt esztendőben a méltóságos Rhédey familia divisionális processusában [osztályos egyezségében] a tekintetes királyi táblán kinek-kinek a competenciája meghatározottat volna, ahhoz képest a méltóságos familia egymás között megosztván, s maga számára major földeket kiszaggatván, a feljebb elmúlt esztendőbeli ősszel és tavaszon. Ezeken kívül a maradt a lakosokra telekszámra kiosztódnán: a legjobb gazda nem vethet el többet 8 pozsonyi mérőnél, s kaszáló rétje pedig vagyon négy kaszaalja, melyen kaszálhat négy szekér szénát. Sarjút pedig nem kaszálhatunk a mostani osztály szerint, mely eset divisionális processusnak végezte után.”⁷¹

⁷¹ Bársony –Papp–Takács i. m. 209–210.

Összegzés

Az idézett parasztvallomás adatait összefoglalva ki kell emelni, hogy a bakonszegiek is elsősorban határuk szűkössége miatt kényszerültek a közeli puszták használatára. Miután Kovácsit már nem volt lehetőségük művelni, a hatalmas kiterjedésű Bócsi-pusztát hasznosításához fogtak. A művelés alá vett földek közül a pusztának a Berettyó folyásirányától északra eső területét (A Hídközt) igyekeztek „tartós bérlet” formájában birtokolni. Mivel féltek, hogy a Bócsi-pusztát más paraszti közösségek „megülik”, a szokott tized mellett kilenceddel is szolgáltak a Rhédeyeknek. A maradék (úrbéres) földeken osztozniuk kellett több más szomszédos település lakosságával is. A bakonszegiek vallomásukban panaszkodtak is hangot adtak, mert egy évvel a vallomástétel előtt a birtokosok kimérették allodiális területeiket, így az előtte bevett 36 pozsonyi mérős területek helyett, már csak 8 mérővel kerülhetett vetés alá a legjobb bakonszegi gazdának járó terület. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a paraszti gazdálkodás a XVIII. század folyamán egy igen jelentős változáson ment keresztül: minden jobbágyi kötöttség ellenére – ha csak rövid időre is –, de túlnőtt a parasztközösségek hagyományos térbeli és szervezeti keretein.

Irodalom

BARCSA János

1906 *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme I.* Debrecen.

BÁRSONY István

1984 Bihar megye adózó népessége a XVIII. században. In: Szendrey István (szerk.): *Magyar Történelmi Tanulmányok XVI.* Debrecen, 6–139.

1985 A paraszti gazdálkodás feltételei és lehetőségei Bihar megyében a XVIII. században. In: Szendrey István (szerk.): *Magyar Történelmi Tanulmányok XVIII.* Debrecen, 7–53.

BÁRSONY István – PAPP Klára – TAKÁCS Péter

2001 *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében I. Az Érmelléki és a Sárretyi járás.* Debrecen

BIHARI-HORVÁTH László

2008 Határ Hosszúpályi, Konyár, Pocsaj és Esztár között. Határhasználat a Fejértói-pusztán 1731 és 1945 között. In: (Bihari-) Horváth László (szerk.): *Fejértótól Messzelátó-Sóstóig. Néprajzi tanulmányok Hosszúpályi külterületéről.* (A Bődi István Falumúzeum Közleményei 2.) Hosszúpályi, 5–33.

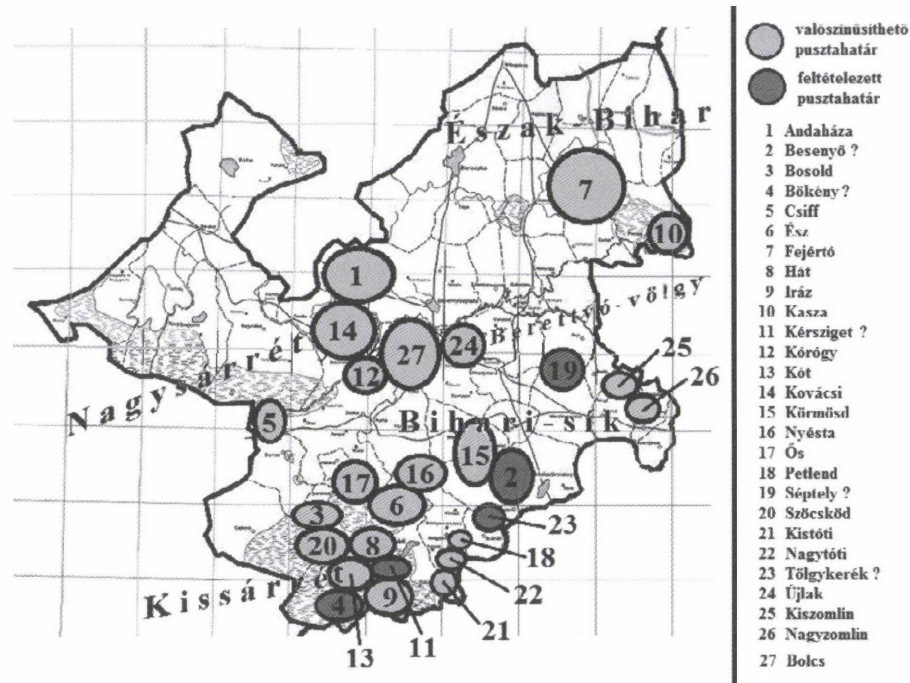
- 2011 Paraszti közösségek 18–19. századi pusztahasznosítása Bihar vármegye Sárreți járásában.
In: Petercsák Tivadar (szerk.): *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae XXXVIII*. Eger, 69–80.
- CSÉPLŐ Péter
- 1897 A csökmői és pusztakovácsi leletekről. *Archeológiai Értesítő*, XVII. évf. 432–441.
- 1899 A Külső Puszta-Kovácsi leletekről. *Archeológiai Értesítő*, XIX. évf. 360–364.
- DANI János – SZILÁGYI Krisztián
- 2006 Előzetes jelentés a Berettyóújfalu–Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásokról. In: Kállai Irén (szerk.): *A Bihari Múzeum Évkönyve X–XI*. Berettyóújfalu.
- DÁVID Zoltán
- 1982 Az 1692. évi összeírás forrásértéke. In: Gazdag István (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve IX*. Debrecen, 117–126.
- GYÖRFFY György
- 1963 Magyarország népeisége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest.
- 1966 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A–CS*. Budapest.
- JAKÓ Zsigmond
- 1940 *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest.
- JAKUBOVICH Emil
- 1926 A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv*. XXIII. évf.
- JANKÓ Annamária
- 2004 Az első katonai felmérés. In: *Az első katonai felmérés: Magyar Királyság* (DVD-kiadvány). Budapest: Arcanum Adatbázis Kiadó.
- K. NAGY Sándor
- 1888 *Bihar-ország. Útirajzok III*. Nagyvárad.
- KARÁCSONYI János
- 1900 *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I*. Budapest.
- KOVÁTS Zoltán
- 1972 A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. In: Benkő László: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I*. Szeged.
- LUKONICH Imre
- 1918 *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest.
- MESTERHÁZY Károly
- 1975a Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez I. In: Dankó Imre (szerk.): *A Déri Múzeum Évkönyve 1973*. Debrecen.
- 1975b Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez II. In: Dankó Imre (szerk.): *A Déri Múzeum Évkönyve 1974*. Debrecen.

- 1981 Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 51–79.
- MEZŐSI Károly
- 1943 *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében*. Budapest.
- MÓDY György
- 1981 Berettyóújfalu és környéke a XIII. századtól a török hódoltság koráig. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu.
- 1990 Bakonszeg története a XVIII. század utolsó harmadáig. In: Ujváry Zoltán: *Bakonszeg története és néprajza*. Bakonszeg, 7–47.
- OSVÁTH Pál
- 1875 (1996) *Bihar Vármegye Sárréti Járása leírása* (Reprint kiadás). Debrecen.
- PAPP Antal
- 1960 Fiatalkori vízrajzi változások a Tiszántúl középső részében történeti adatok alapján. *Földrajzi Közlemények*. LXXXIV. (Új folyam VIII.) évf. 1. sz. 78–81.
- PAPP Klára
- 1979 Bihar megye magánföldesúri birtokai a XVIII. század első felében. In: GazdagIstván (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI*. Debrecen, 111–122.
- 1998 *Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században*. Debrecen
- SŐREGI János
- 1938 Néprajzi és régészeti kutatások, felderítő utak, gyűjtések és tanulmányok 1937-ben. In: Sőregi János (szerk.): *A Déri Múzeum Évkönyve 1937* Debrecen, 24–26.
- SZABÓ István
- 1963 A prédiium. *Agrártörténeti Szemle*, V. évf. 1–2. sz. 1–49., 3. sz. 301–337.
- UJVÁRY Zoltán
- 1990 A bakonszegi Kádár-domb névadó hősenek balladája. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Bakonszeg története és néprajza*. Bakonszeg, 523–535.
- VARGA János
- 1967 *A jobbágvi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest.
- VELICS Antal – KAMMERER Ernő
- 1886 *Magyarországi török kincstári defterek I*. Budapest.
- ZOLTAI Lajos
- 1902 *Vidékiek beköltözése Debreczenbe 1564-1640 között*. Debrecen.
- ZSUPPOS Zoltán
- 1990 Gyűjtögetés, halászat, méhészet. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Bakonszeg története és néprajza*. Bakonszeg, 289–317.

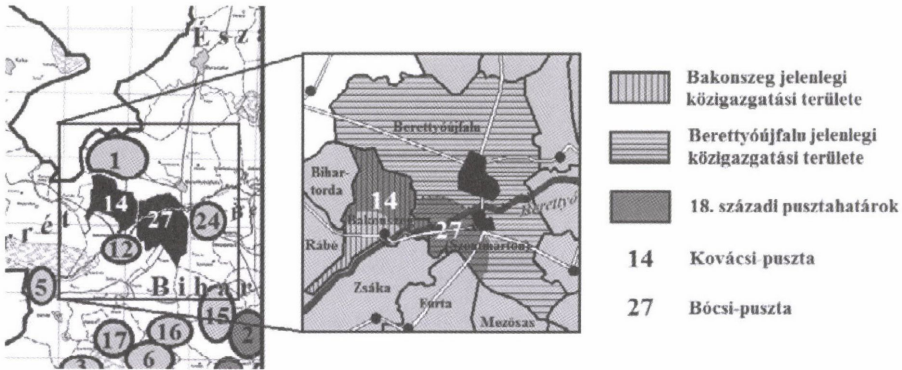
Térképes források

– Az első katonai felmérés: Magyar Királyság (DVD-kiadvány). Budapest: Arcanum Adatbázis Kiadó, 2004.

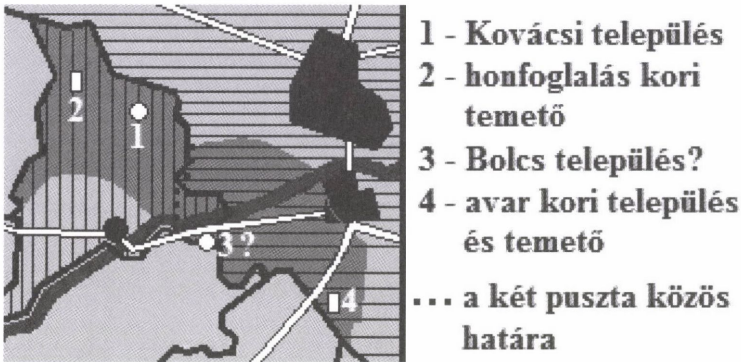
– A második katonai felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság (DVD-kiadvány). Budapest: Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005.

1. ábra: A török hódoltság alatt elpusztult sárrei járási települések pusztahatárainak hozzávetőleges kiterjedése a XVIII. század végén

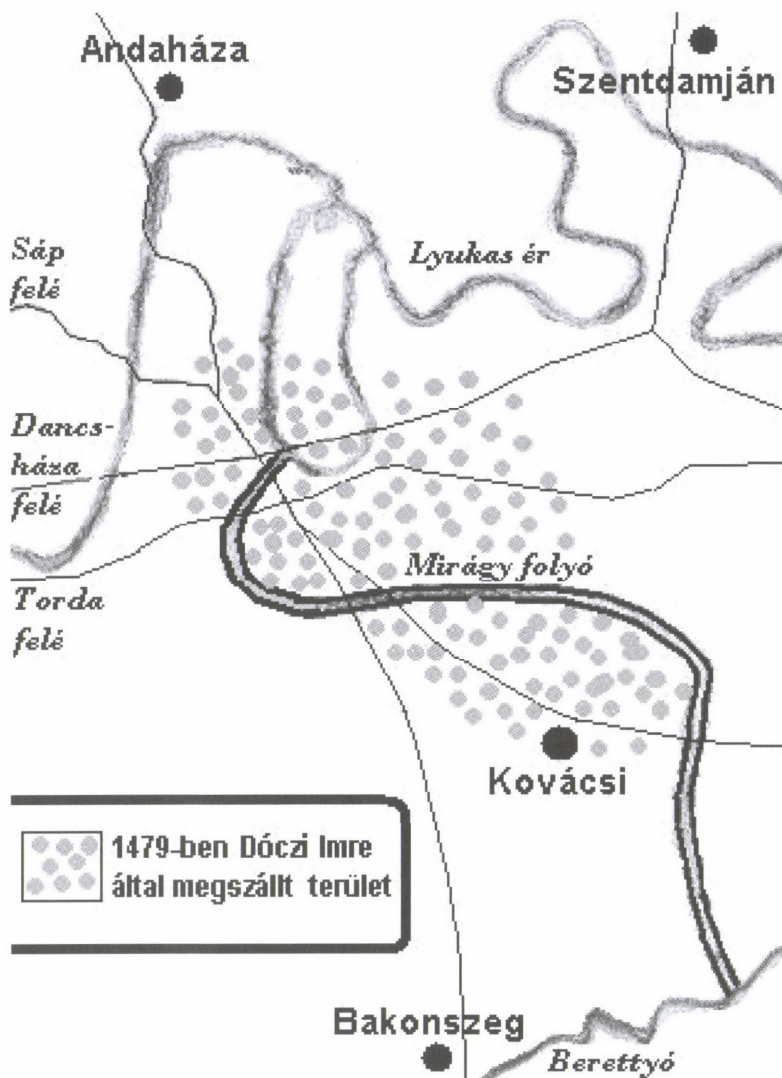

2. ábra: A Kovácsi- és Bócsi-puszták területe a jelen közigazgatási határok között

3. ábra: Kovácsi és Bolcs települések⁷²

⁷² A Kovács középkori határába eső honfoglalás kori temető (Nadányi-tanya régészeti lelőhely) kijelölésénél a harmadik katonai felmérést használtam a lokalizáció forrásaként. Magát Kovácsi települést Mesterházy megállapításához híven Mirágy- (a harmadik katonai felmérésen *Mórágy*-) tanya Árpád-kori lelőhely területén ábrázoltam. Kovácsi középkori territórium területének pontos meghatározásához a Kovácsi-puszta határát jelző XIX. századi kéziratos térképek szolgáltattak adatokat (Vö. 1. Huszár Mátyás részletes térképe a Körösök és a Berettyó vidékéről. 1822. Országos Levéltár Vízrajzi Intézet térképei 54. téka 39. – közli: Zsupos 1990: 294.; 2. A szomajomi puszta térképe 1848. BmT 98. – közli: Mesterházy 1981.) Bolcs település meglehetősen bizonytalan helyét egyedül a *Magyarország történet helységnévtára* sorozat megyei kötetének térképmelléklete jelöli. A Bócsi-pusztán (Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen) feltárt avar kori település és temető kijelöléséhez a régészeti irodalmat használtam: Dani–Szilágyi 2006: 7–8.

4. ábra: Kovácsai és települési környezete a XV. század végén

László Bihari-Horváth

*Die Geschichte vom Grünland durch die
Bauerngemeinde in Bakonszeg im 18. Jahrhundert*

Die sich entvölkerten Gemeinden siedelten sich während der türkischen Besetzung im Bezirk Sárrét allmählich auf den Rahmen einer benachbarten, die türkische Zeit überlebter, eventuell neu besiedelter Gemeinde. Die über die Güter der Kammer, der Kirche und der Knappen und deren Völker geschriebenen Immobilien ermöglichen einem eine fast vollständige, vertikale Struktur von der Geschichte der Grünlands, ebenso ihrer Siedlungsgeschichte vor und während der Zerstörung und vor allem die Benutzung des Grünlands vorzustellen.

In meiner Studie präsentiere ich durch die feudale Bauerngesellschaft benutzte Grundbesitze und die Geschichte von den Grünlands Kovacsi und Bocsi. Die Gemeinde hat diese Gebiete benutzt, denn ihre Grenzen schmal waren. Bakonszeg gehört nämlich zu Sárrét, zu einem Sumpfgebiet. Die Rechtsgrundlage der Benützung des feudalen Landbesitzes hat die gemeinschaftliche Afterpacht gebildet. Ihren organisatorischen Rahmen hat eine Art der gemeinsamen Mieten bedeutet. Zu dem leichteren Verstehen die Entstehung und den Gebrauch Grünlands, schildere ich ausführlich die Geschichte der im 18. Jahrhundert in der Türkenzeit vertilgten Gemeinden der Grünlandgrenzen.

